

СУРХОН ВОҲАСИ ХЎЖАЛИГИДА АНЪАНАВИЙ БУҒДОЙ ЕТИШТИРИШНИНГ ТАРИХИЙ ВА ЗАМОНАВИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Эшкурбонов Сирожиддин Бозорович

*Термиз иқтисодиёт ва сервис университети доценти,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD).*

Почта: sirojiddin_eshkurbonov@tues.uz

<https://orcid.org/0009-0002-5557-9227>

UDK: 94(575.1)

Аннотация. Мазкур мақолада ўзбек халқи хўжалигида ғаллачилик маданияти анъаналари ва унинг трансформацияси Сурхон воҳаси мисолида очиб берилган.

Таянч сўзлар: Авесто, Жайтун, ок бугдой, кизил бугдой, туятиш бугдой, бобоки, хивит, кайроқи.

Аннотация. В данной статье рассматривается традиции зернового хозяйства в хозяйстве узбекского народа и их трансформация на примере Сурханского оазиса.

Ключевые слова: Авеста, Джайтун, ок бугдай, кзыл бугдай, туятиш бугдай, бобоки, хивит, кайраки.

Annotation. This article reveals the traditions of grain farming in the economy of the Uzbek people and their transformation on the example of the Surkhan oasis.

Key words: Avesta, Jaytun, ok bugday, kzyl bugday, tuyatish bugday, boboki, hivit, kairaki.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Сурхон воҳасининг қулай табиати, серҳосил тупроқ, сув ва иқлим шароитларининг мавжудлиги инсонларининг узок даврлардан бошлаб бу ҳудудда деҳқончилик билан шуғулланишларига шароит яратди. Қадимдан Амударё бўйида истикомат қилувчи воҳа аҳли суғорма деҳқончилик билан шуғулланишган. Олимлар томонидан олиб борилган археологик тадқиқотлар натижаларидан шу нарса маълум бўлдики, мамлакатимизда илк суғорма деҳқончилик қадимги Бактрияда, яъни тадқиқ қилинаётган Сурхон воҳасида шаклланган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАРИ (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / METHODS).

Мустақиллик йилларида Сополлитепа деҳқончилик маданияти ёдгорлигини ўрганган ғарб олимларидан Ф. Колл ва Ф. Хиберт радиокарбон таҳлил натижаларига кўра, унинг даврини янада қадимийроқ эканлигини эътироф этган. Кейинги йилларда Хитой археолог олимлари ҳам ҳудудда илмий изланишлар олиб бормоқдалар. Хусусан, Сополлитепа, Жарқўтон, Холчаён ва бошқа манзилгоҳлардан топилган ўсимлик уруғи қолдиқларини ўрганиш орқали, деҳқончиликнинг қайси турлари айнан қайси даврда пайдо бўлганлиги ҳақидаги муаммолар бўйича иш олиб бордилар. Мамлакатимизда деҳқончиликнинг қадимийлиги борасидаги масалалар ҳали давом этмоқда.

Ўрта Осиё аҳолиси қадим замонлардан бошлаб ғаллачилик билан шуғулланиб, кўплаб бугдой навларини етиштириб келинганлар. Ғаллачиликнинг қадимийлиги борасида “Авесто”да ҳам маълумотлар бор [3, 75; 4; 62; 9,10; 20, 107-110].

Милoddan аввалги 5-6 минг йилликларда Ўрта Осиёнинг жанубий-ғарбида Жайтун маданияти номи билан машҳур деҳқончилик маданияти пайдо бўлиб, у ерда бугдой ва арпа етиштирилган [16, 35].

Ўрта Осиёда топилган энг қадимги бугдойлар фанда *T. aestivum* L. ва *T. compactum* Host деб аталиб, неолит даврига хосдир [18, 207]. Олимларнинг фикрича ушбу бугдой турлари кўплиги билан Олд Осиё ва жанубий- ғарбий Осиёдан олдинда туради. Ўрта Осиёда табиий ҳолда бугдойни 9 турига мансуб 263 навлари учрайди: *T. aestivum*, *T. compactum*, *T. durum*, *T. turgidum*, *T. polonicum*, *T. dicoccum*, *T. spelta*, *T. jakubzineri* табиатда мавжудлиги

аниқланган [19, 134].

П.М.Жуковский [8, 26], М.М.Якубцинер [22, 48] маълумоти бўйича Ўрта Осиёда буғдойнинг 28 тури борлигини шундан 6 таси ёввойи бўлиб, маданий турлардан юмшоқ буғдой (*T.aestivum*) ва қаттиқ буғдой (*T.durum*) навлари кенг қўлланилиб, экилиб келинади.

МУХОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Сурхон воҳасида 1930 йилларгача донли экинлар етиштиришга бирламчи эътибор берилар ва у қишлоқ хўжалигининг этакчи тармоғи ҳисобланар эди. Масалан, 1920 йилларнинг ўрталаридаги маълумотга кўра, воҳада ўсимликлар экини нисбатида 60% донли экинлар, 16,3% пахта, 8,5% ёғли ўсимликлар, 6,5% полиз ва сабзавот, 4,9% шולי, 3,6% беда ва бошқа экинлар эса 0,2 % ни ташкил этган [11, 9-12].

Кейинчалик, узоқ давом этган “пахта яккахокимлиги даври” да донли экинлар, айниқса буғдой етиштириш иккинчи даражали вазифага айлантирилди [6; 13].

Сурхон воҳаси аҳолиси буғдой экишнинг икки мавсумда, яъни кузги (баъзи ҳудудларда қишки [14, 35] деб ҳам аталган) ва баҳорги буғдой етиштиришган [15, 271]. Воҳа аҳолиси кузги ҳосиллар йиғиштириб олиниши билан (ноябрнинг бошида) ўрнига кузги буғдой экишган. Буғдой эрта (майнинг бошида) пишиб этилади ва у йиғиштириб олинганч ўрнига яна бошқа экинлар экилган.

Воҳада буғдойнинг катта қисми лалмикор ерларда экилади, етиштирилади. Лалмикор деҳқончилик билан шуғулланадиган тоғ ёнбағри хўжаликларда март ва апрель ойларида кўкламги ёғин-сочинлар тушиб бўлади.

1977 йилда бутун воҳа бўйича суғориладиган зонадан атиги 8,5 минг гектарига буғдой экилган бўлиб, 9,7 центнердан ҳосил олинган эди. Иқлими ўзгача бўлган ёғин-сочин ғоят кам тушадиган Сурхон воҳасининг лалмикор деҳқончилик қилинадиган адир ва қирларида ғалла экинлари ҳосилдорлиги шу кўрсаткич атрофида бўлган.

Мамлакат мустақиллиги қўлга киритилиши билан воҳанинг бирламчи

ишлаб чиқарувчи кучи ҳисобланган суғориладиган ерлардан дон етиштириш учун йил сайин ўн минг гектарлаб ер ажратила бошланди [13, 63].

Ғалла мустақиллиги иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ҳатто стратегик аҳамиятга эга. Буни ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон мустақилликка эришгандан бошлаб, ғаллачиликни ривожлантиришга катта эътибор бериб келинмоқда [5]. Ўзбекистонни суғориладиган ва лалмикор ерларда юмшоқ ва қаттиқ буғдой навлари экилади [10, 124].

Сурхон воҳасида 1990 йилда суғориладиган зонада 14,5 минг гектар ерга буғдой экилган бўлса, у 1991 йилда 23, 1992 йилда 34,1, 1993 йилда 31,1, 1994 йилда 59,4 минг гектарга етказилди. Шу йиллар ичида буғдой экиннинг майдони 44,9 минг гектарга кўпайди. Унинг гектаридан ҳосилдорлиги ва ялпи ҳосили ҳам ортиб борди [17].

Мустақиллиkning дастлабки йилларида воҳа аҳолиси буғдой етиштирадиган майдонларни кенгайтириш, унинг ялпи ҳосилини кўпайтириш билан бирга, буғдой етиштиришнинг, унут бўлган усуллари қайта тиклаш, буғдой етиштиришнинг янги, замонавий фан-техника ютуқларига таянган агротехника қоидаларини ўзлаштириш, оила хўжалигига татбиқ қилиш кабиларга ҳам эътибор берилди [12].

Сурхон воҳаси аҳолиси “Оқ буғдой”, “Қизил буғдой”, “Туятиш буғдой”, тоғли ҳудудларда эса совуққа чидамли “Бобоки”, “Хивит”, “Қайроқи” каби буғдой навлари экишган бўлиб [7, 132-133], улар бири-бирдан ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб турган.

Воҳада буғдойнинг кенг тарқалган навларидан бири “Оқ-буғдой” бўлиб, оқ пояси, оқ бошоғи ва йирик дони билан ажралиб туради. Буғдой баландлиги бошқа навларга нисбатан пастроқ бўлиб, 95 дан 100 см.гача етади. Бу унинг ёмғирли кунларда пояси ётиб қолмаслигини таъминлайди. Гектаридан ўртача 3 тоннагача ҳосил олиш мумкин бўлган. Сомони жуда майин бўлиб, воҳаликлар кўпинча пахсали уйлар қурилишида ишлатишган. Шунингдек,

чорвачиликда тўйимли озука сифатида фойдаланишган. Унидан тайёрланган ноннинг кўриниши ва таъми анча яхши бўлган.

Анъанавий маҳаллий буғдой навларидан яна бири Қизил буғдой бўлиб, воҳадаги кўплаб аҳоли ўз хўжаликларида экишади. Бўйи анча баланд бўлиб, 120-140 см ни ташкил этади. Бошқа маҳаллий навларга нисбатан анча серҳосил бўлиб, ўртача гектарида 3,5 тоннагача ҳосил олиш мумкин [1, 15]. Қизил буғдой навини воҳа аҳолиси баҳорги экин сифатида март ойининг ўрталари экиб, август ойида йиғиб олишади. “Қизил буғдой” қолган навларга қараганда воҳанинг турли иқлим шароитларига чидамли ва мослашувчан бўлиб, кўпҳосиллиги билан ажралиб турган. Шунинг учун воҳадаги аксарият оби ерларга эга хўжаликларда ҳам ушбу буғдой кўп экилган. Унинг сомонидан чорва молларига тўйимли озука сифатида кўп фойдаланишган.

Тўпаланг дарёсининг юқори оқимидаги Чош ва Ховат қишлоқларида совуққа чидамли “Хивит” ва маҳаллий “Туя тиш” навлари экилган.

Хивит буғдой нави ҳам асосан тоғли ҳудудлардаги лалми ерларга кузда экилган. Ҳосилдорлиги яхши бўлган. Ахборотчиларнинг маълумот беришича Хивит буғдой навини бир йил олдин ҳам экиш мумкин экан. Масалан, август ойида экилган буғдой кейинги йил шу ойда ўриб олинган. Бу ушбу навнинг маҳаллий шароитда чидамлилигини билдиради. Анча йиллардан бери буғдой экиш билан шуғулланган Самандар бобонинг айтишича ушбу нав нисбатан юқори ҳосилдорлиги, донларининг катталиги, маззали нон бўлиши, қишга чидамлилиги ва сомони чорва моллари учун тўйимлилиги билан бошқа навлардан ажралиб туради [Дала ёзувлари. Денов тумани, Фарғона қишлоғи. 2021 йил].

Сурхон воҳасида экиладиган буғдойнинг яна бир нави “Туятиш” ҳисобланади. “Туятиш” навли буғдой Турон буғдойи (фанда turanicum) навлари турига мансубдир [21, 778]. Ахборотчиларнинг

сўзларига кўра, бу нав жуда серҳосил, донлари йирик, унидан тайёрланган нон маззали ва тўйимли бўлган. “Туятиш” навли буғдойлар воҳанинг тоғли минтақаларидаги суғорилмайдиган лалми ерларга экилган. Бугунги кунда ҳам ушбу нави воҳанинг тоғ ва тоғолди ҳудудларида яшовчи аҳолиси унча катта бўлмаган майдонларга, асосан, ўзининг томорқаларида экишади [Дала ёзувлари. Шеробод тумани, Хомкон қишлоғи. 2020 йил]. Бу буғдой нави тўйимли ва маззали бўлиб, от билан янчиладиган хирмонда поясидан осон ажралган. Ушбу буғдой унидан тайёрланган нон ширин, тўйимли ва чиройли бўлган [10, 125].

Қайроқи буғдой қаттиқлиги ва хамирининг чўзилувчанлиги билан ажралиб турганлиги учун ундан кўпроқ хамирли овқатлар ва турли пишириқлар тайёрлашда фойдаланилган. Қайроқи буғдой навининг донлари оқ, ялтироқ, ўртача катталиқда бўлган [1, 16].

Буғдойнинг қора-қилтиқ нави донлари қаттиқ, узун қорамтир пояли, кичик баргли бўлиб, ахборотчиларнинг маълумотларига кўра бу нав воҳанинг лалми ерларида кенг тарқалган ва юқори ҳосилдорликка эга бўлган.

Кўриниши жиҳатидан Қизил буғдойга ўхшаш бўлган буғдойнинг Бобоки нави Сурхон воҳасининг тоғли ҳудудларида кенг тарқалган. Унинг бўйи бошқа навларга қараганда анча баланд бўлиб, ўртача 150-160 см ни ташкил этади. Пояси мустаҳкам ва ёмғирли кунларга чидамли бўлганлиги учун тоғли ҳудудларда истикомат қилувчи аҳоли уни лалми ерларга кўплаб экишади.

Бойсун туманидаги Пулҳоким қишлоғида буғдойнинг Бобоки, Қизил-буғдой ва Қайроқи каби навлари бугунги кунда ҳам экиб келинмоқда. Туман маркази яқинида жойлашган ушбу қишлоқдаги катта майдонларда асосан Сурхак ва Тезпишар навлари етиштирилади. Қишлоқ аҳолиси ўз хўжалиги учун ҳар йили қарийб 100 гектар майдонга лалми буғдой экишади. Бу ерларда қайроқи ва қизил-буғдой навлари етиштирилади.

Бойсун туманидаги Дўғоба, Кўрғонча ва

Гуматак каби кишлоқларда яшовчи аҳоли буғдойнинг Бобоки, Қизил буғдой, Қайроқи ва бошқа маҳаллий навлари етиштиришади.

Гуматак қишлоғи аҳолиси хўжалигини чорвачилик, ўрмончилик ва боғдорчиликка ташкил этади. Шунингдек, аҳоли ўз хўжаликлари учун унча катта бўлмаган лалми ерларда буғдой етиштиришади. Бу ерда яшовчи аҳоли ўз хўжалиги учун буғдойнинг замонавий навлари умуман етиштирилмайди. Асосан буғдойнинг кўпйиллик анъанавий навлари экишади.

Дўғоба ва Қўрғонча қишлоқлари тумани марказидан 35-40 км узоқликда ва денгиз сатҳидан 2100-2200 метр баландликда жойлашган. Мустақиллик йилларида бу ерларда ҳам фермер хўжаликлари ташкил этилиб, улар асосан катта майдонли лалми ерларда буғдойнинг интенсив ва товарбоп навларини етиштиришади. Аҳоли эса ўз хўжаликлари учун тахминан 1 ёки 2 гектар ерларга асосан қизил буғдой ва бундан ташқари бобоки, қайроқи, қора-қилтиқ каби навларини экишади. Буғдой март ойида экилиб, август охиригача йиғиб олинади. Ўртача 1 гектар ердан 2 тоннагача ҳосил олиш мумкин. Масалан Гуматак қишлоғида истиқомат қилувчи Мўмин бобонинг айтишича унинг ота боболари бир неча юз йилдан буён бу ерда қизил буғдой навини экиб келаётганлигини ва ҳеч қачон бошқа навларни етиштириб кўрмаганлигини айтади [Дала ёзувлари. Бойсун тумани, Дўғоба, Қўрғонча ва Гуматак қишлоқлари. 2021 йил].

Узун ва Сариосиё туманларининг Тожикистон билан чегарадош тоғ ва тоғолди қишлоқларида яшовчи аҳоли асосан чорвачилик билан шуғулланадилар. Шунингдек, улар ўз хўжаликлари учун кўпи билан бир гектаргача буғдойнинг қизил ва хивит навларини етиштиришади.

Бир қанча ахборотчиларнинг маълумотлари ва респондентлардан олинган сўровномалар натижалари таҳлили шуни кўрсатдики, анъанавий буғдой навларидан тайёрланган таомлар ва ноннинг маззали таъми, сифатлилиги уларни ўз хўжаликларида етиштиришни давом эттиришига сабаб бўлмоқда.

Мустақиллик йилларида нафақат Сурхон воҳаси, балки бутун Ўзбекистонда суғориладиган ерларда замонавий интенсив буғдой етиштиришни кенгайтириш натижасида унинг ҳосилдорлиги икки ва ҳатто уч барабар, яъни гектарига 4-5 т га қадар ошишига олиб келди. Сурхон воҳасидаги катта майдондаги суғориладиган ерларга Краснодар-99, Тая, Гром, Грация, Яксарт, Нота, лалми ерларда Сурхак 5688, Красноводопадская-210 каби замонавий товарбоп буғдой навлари экилмоқда [13, 63].

XX асрнинг 40-йилларида маҳаллий навлар асосида яратилган Сурхак 5688 нави бугунги кунда лалми ерларда ташкил этилган фермер хўжаликлари томонидан етиштирилмоқда [1, 15]. Воҳанинг текислик лалми ерлари учун ҳам баҳорги буғдойнинг кенг тарқалган товарбоп навларидан бўлган Сурхак курғокчилик ва иссиқ иқлимга нисбатан чидамли ҳисобланади [2, 249-282]. Ҳосилдорлиги гектарига 3 тоннагача етади. У асосан йирик фермер хўжаликларида экилади [13, 60].

Сурхак буғдой нави ҳам нисбатан бошқа навларга қараганда ҳосилдор бўлиши мумкин, лекин сифат ва таъм бўйича маҳаллий навларга тенглаша олмайди. XX аср воҳанинг тоғли ва тоғолди ҳудудларида яшовчи аҳоли ўз хўжаликлари учун кўпинча қизил буғдой ва оқ-буғдой навларини экишган. Сурхон воҳасининг суғориладиган ерларида озиқ-овқат экинлари сифатида буғдой етиштиришга мўлжалланган майдонларнинг кўпайиши, шунингдек, воҳанинг чекка тоғли ҳудудлари билан боғланиш учун транспорт тизимининг ривожланиши ва яхшиланиши лалми буғдой экиладиган майдонларнинг қисқаришига олиб келди.

1993-1995 йилларида Добрый, Санзар-8, Шердор ва Ёнбош каби серҳосил буғдой навлари суғориладиган ерларга татбиқ қилинди. Ушбу навлар Сурхон воҳасидаги кўплаб фермер ва деҳқон хўжаликларида экила бошланди [13, 63].

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Маҳаллий ва анъанавий буғдой навларининг сақланиб қолиши ва

ундан воз кечмасликка асосий сабаблар куйидагиларидан иборат деган хулосага келдик.

Бугдой донларининг йириклиги, ундан тайёрланган таомларнинг маззали бўлиши, уй шароитида тайёрланган нон сифатли ва таъми маззали бўлиши;

Тоғли ҳудудларга ўта чидамлилиги,

айниқса баҳорги экинларда барқарор узлуксиз ҳосил олиш имконини берувчи ўзига хос мослашувчанлиги;

Чорвачилик учун озуқа ва қурилиш материали сифатида ишлатиладиган сомоннинг маҳсулдорлиги ва сифати юқорилиги.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Baboev S., Morgounov A., Muminjanov H. Wheat landraces in farmers' fields in Uzbekistan: national survey, collection, and conservation. FAO, Ankara, 2015. P. 15.
2. Khalikulov Z. et al. The history of wheat breeding in Uzbekistan //The World Wheat Book: A History of Wheat Breeding. – 2016. – Т. 3. – С. 249-282.
3. Абдолниёзов Б., Исҳоқов М. Авесто ва қадимги чорвачилик. Тошкент, 2008 –Б. 75;
4. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. Т.: Шарқ, 2001. Б.-62;
5. Ғалла мустақиллиги йўлида// Сурхон тонги газетаси. – 1995 йил, 11 июль. — № 50 (15933).
6. Ёкубова Д.Т. Ўзбекистонда пахта якка ҳокимлигининг ўрнатилиши ва унинг натижалари (1930-1990 йилларда Сурхон воҳаси мисолида): Тарих фан. фалсафа док.(PhD) ... дис. автореф. — Термиз, 2021. — 88 б.
7. Ершов Н. Н. Сельское хозяйство таджиков... – С. 132 – 133.
8. Жуковский А.М. Культурные растения и их сородичи. М., «Советская наука», 1971.
9. Исҳоқов М.М. Авесто Яшт китоби. Т, 2001. – Б-10;
10. Қурбонов Г. Қ., Умарова М. М. Ўзбекистонда ғаллачилик тарихи // Ўзбекистон ҳудудида деҳқончилик маданиятининг тарихий илдизлари ва замонавий жараёнлар. – Тошкент, 2006. – Б. 124.
11. Материалы по районированию Узбекистана. Вып. I. — Самарканд: Издание ЦК РУз., 1926. - С. 9-12.
12. Пахта ўрнига ғалла // Сурхон тонги газетаси. – 1991 йил, 16 ноябрь. — №176 (15.150).
13. Рўзиев А.Н. Сурхондарё вилояти.- Т.: Жайхун, 1996. – Б. 63.
14. Сазонова М. Традиционное хозяйство узбеков Южного Хорезма. — Л., 1978. — С. 35.
15. Современный кишлак Средней Азии: социально-экон. очерк. Вып. 3. Китабская волость (Кашка-Дарьинской области Узбекской ССР), 1926. — 271 с.
16. Спришевский В.И. Чустское поселение (к истории Ферганы в эпоху бронзы). Автореферат канд. дисс., Т., 1963.
17. Статистический сборник, Сурхандарьинская область в цифрах за 1990-1993 годы,- Термез- 1994.
18. Удачин Р.А. К истории культуры пшеницы в Средней Азии. Труды по прикладной ботанике, генетике и селекции. Том 36. вып. 1964.
19. Удачин Р.А., Шахмедов И.Ш. Пшеница в Средней Азии. Ташкент «ФАН», 1984. С.134.
20. Хўжамуродов И.Р. —Авестода она- заминнинг эъзозланиши // Ўзбекистон Аграр фани хабарномаси, 2001, 1 (3) сони.-Б.- 107-110;
21. Цвелёв Н. Н. Род 22. Пшеница — Triticum L. // Злаки СССР / отв. ред. Ан. А. Фёдоров. — Л.: Наука, 1976. — С. 778.
22. Якубцинер М.М. Классификатор Triticum L. Л., ВИР., 1977.